

ПОХОВАННЯ ІНОЗЕМНИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ІНТЕРНОВАНИХ НА ТЕРИТОРІЇ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ В РОКИ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Минуло немало десятиріч з того часу, як відлунали останні постріли Великої Вітчизняної війни, однак ще не одне покоління людей пам'ятатиме жайхиття цієї трагедії. І не лише наші сивочолі ветерани бережуть пам'ять і спогади про ті кровопролитні і водночас героїчні роки. У силу цілої низки обставин земля України стала одним із місць, де знайшли свій останній спочинок сотні тисяч військовополонених та інтернованих із багатьох країн світу. Здавалося б, що минуло вже достатньо часу, щоб дослідити цей пласт історії. Однак дана тема ще й сьогодні лишається однією з найменш вивчених сторінок історії радянського військового полону в Україні.

У силу трагічних реалій військового полону, місця поховання військовополонених та інтернованих іноземців ставали обов'язковими супутниками режимних установ для утримання останніх. Відповідно існуючим нормативним документам ГУПВІ місцями для поховання померлих військовополонених та інтернованих ставали, спеціально облаштовані таборами, ОРБ та спецшпиталі, цвинтарі закритого типу. Не виключенням стала і Вінницька область, де в 1943 р. було утворено табір для військовополонених № 253.

Питання поховання померлих бранців військового полону в СРСР вперше ґрунтовно висвітлюється в "Положенні про апарат НКВС при спецшпиталях для військовополонених" затвердженому заступником НКВС СРСР С. Кругловим у квітні 1943. Згідно даного положення серед інших структурно-функціональних питань діяльності НКВС, було врегульовано й поховання померлих бранців. Захоронення небіжчиків мало здійснюватися на кладовищах "спеціально відведених із цієї метою місцевими органами влади", а відповідальним за поховання померлих військовополонених призначався комендант шпиталя [1]. Однак жорстока реальність війни внесла суттєві корективи в дане положення.

Ініціатива організації кладовища для поховання померлого контингенту виходила від адміністрації режимної установи. Обираючи місце для поховання померлих бранців, адміністрація, керувалася передусім міркуваннями зручності. Цвинтарі влаштовували на суміжній з табором території, чи у безпосередній близькості від режимної установи. Земельні ділянки для використання під спеціальні кладовища були надані у довічне користування табірній установі та користувачам земель – Виконавчим комітетам районних, міських і селищних Рад, правлінням колгоспів. Це були так звані "неугіддя" – пустки, яри, переліски, інші неродючі чи незабудовані землі. Наприклад, із довідки Славутського райвиконкому Кам'янець-Подільської області, датованої 25 серпня 1949 р., довідуємося: "... Видана Славутському РВ МВС у тому, що дійсно Виконком районної Ради Депутатів Трудящих виділив ділянку 0,02 га на території Голицької дачі в кварталі № 4 під кладовище військовополонених табірної відділення № 2" [2]

Стосовно дислокації місць поховань контингенту відносно власних таборів, ОРБ чи спецшпиталів, то за топографічними ознаками всі вони поділяються на три групи безпосередньо, наближено та віддалено розташовані. Вибір місця для поховання, у кожному конкретному випадку залежав від наявності відповідних вільних чи спеціально пристосованих (міські чи сільські кладовища) ділянок землі. Наближене і безпосереднє

розташування кладовищ є особливо характерним для режимних об'єктів, що дислокувалися в селах, селищах і невеликих робітничих містечках України. На їхніх околицях було чимало вільних від забудови та нерозораних ділянок землі. Саме у таких топографічних умовах облаштовувала свої кладовища абсолютна більшість табірних установ. Не виключення тут становлять і кладовища Вінницької області, котрі повністю відображали загальну картину становища.

Перші кладовища військовополонених на території Вінницької області були організовані в 1943 р. Процес облаштування кладовищ тривав аж до 1945 р. За цей період на території Вінницької області було створено 8 кладовищ для іноземних військовополонених та інтернованих [Див.Дод. 1] Облаштовували цвинтарі відразу декілька табірних підрозділів області: із 8 кладовищ іноземних бранців, які існували в період 1943 – 1954 рр., 5 належало до профілю таборів військовополонених, 1 – до ОРБ інтернованих і ще 1 - до профілю спец шпиталів. Одночасно із кладовищами на території Вінницької області на період з 1943 по 1954 рр. на обліку знаходилося і 556 могил, котрі також мали диференційовану приналежність до тих чи інших режимних установ. [10]

Таблиця 1. Місця поховань іноземних військовополонених та інтернованих на території Вінницької області (1944-1947 рр.)

№ пп	Назва та номер режимного об'єкту	Місце дислокації кладовища	Початок захоронень	Кінець захоронень	Кількість могил	Примітки
1.	Табір № 253 т/в № 1	сел. Турбів	02.09. 1945	05.08. 1946	6	На 1.09.1951 не існувало
2.	Табір № 253 т/в № 2	сел. Гнівань, Тиврівський район	08.12. 1944	04. 1947	65	У 1958 р. кладовище ліквідовано та зняте з централізованого обліку
3.	Табір № 253 т/в № 3	сел. Глухівці, Комсомольський район	12.12. 1944	15.05. 1948	49	На 1951 р. більша частина кладовища розорана під городи. У 1958 р. кладовище ліквідовано та зняте з централізованого обліку
4.	Табір № 253 т/в № 6/4	м. Вінниця	1944	1947	83 (97)	Кладовище залишалося на централізованому обліку до 1975 р.
5.	Табір № 253 т/в № 7	м. Козятин	27.09. 1945	22.09. 1947	33	На 1.09.1951 територія кладовища розорана під городи
6.	с/ш № 3641	м. Гайсин	20.08. 1945	08.11. 1946	74	У 1958 р. кладовище ліквідовано та зняте з централізованого обліку
7.	ОРБ № 2081	м. Жмеринка			216	У 1958 р. кладовище ліквідовано та зняте з централізованого обліку
8.	ОРБ № 2081	м. Козятин			16	У 1958 р. кладовище ліквідовано та зняте з централізованого обліку

Порівняльно-статистичний аналіз джерельної бази дозволив встановити кількісні значення окремих груп місць поховань і кладовищ військовополонених та інтернованих за показником чисельності могил (чи похованих у них трупів). Серед них виділяються 4 типологічні групи: поодинокі поховання, кладовища з числом похованих останків від 3 до 10 осіб, цвинтарі з числом похованих останків від 10 до 100, а також масові поховання. За нашими підрахунками, на основі аналізу цвинтарних книг і списків похованих, можна зробити висновок, що переважну більшість на території Вінницької області складала групові і масові поховання військовополонених та інтернованих. Так, на шести із восьми кладовищ, переважали поховання з кількістю від 11 до 100 похованих в одній могилі. Поховання у такий спосіб суперечило положенням діючої директиви ГУПВІ МВС СРСР № 28/2/23 від 24 серпня 1944 р., що встановлювала чіткий порядок цієї процедури. Становище почало змінюватися лише з появою чергової директиви ГУПВІ № 28/74 від 17 грудня 1945 р. [3], що остаточно заборонила практику спільних поховань. Збережені в фондах Державного архіву МВС України документи кладовищ військовополонених дозволяють предметно простежити зміну ставлення адміністрації режимних установ Вінницької області до справи поховання померлих бранців.

До весни 1949 р. усі закриті для поховання та ще діючі цвинтарі, що знаходились у системі ГУПВІ-УПВІ-ВВІ МВС, утримувалися та обслуговувалися зусиллями функціонуючих режимних установ. Проте з початком масової репатріації і розформуванням мережі таборів, спецшпиталів і ОРБ неминуче постало питання подальшої долі цих поховань. На додаток до всього з'явилася і суттєва міжнародно-правова обставина. Радянський Союз 12 серпня 1949 р. підписав Женевську конвенцію про поводження з військовополоненими. Частина 3 розділу 4 (ст. 120) конвенції докладно визначала порядок дій у випадку смерті військовополоненого.

24 травня 1949 р. заступник міністра внутрішніх справ СРСР І. Серов підписав розпорядження № 324 "Про передачу кладовищ військовополонених та інтернованих під нагляд місцевих органів МВС". "У зв'язку з необхідністю подальшого збереження у належному стані всіх місць поховань – кладовищ військовополонених та інтернованих, організованих при таборах МВС, табірних відділеннях, спецшпиталях та окремих робочих батальйонах пропоную..." [14]. Далі в документі викладалася низка заходів, які необхідно було здійснити адміністрації режимних установ. При розформуванні останніх, організовані при них кладовища та місця поховання, мали позначити на схемах і мапах та передати їх для здійснення нагляду міським і районним відділам МВС. Начальників таборів, табірних відділень, спецшпиталів і командирів робочих батальйонів зобов'язали впорядкувати окремі могили та цвинтарі (відремонтувати огорожі, поправити та встановити відсутні розпізнавальні знаки, відновити зруйновані надгробки і т.д.). Всю облікову документацію стосовно поховань військовополонених та інтернованих (цвинтарні книги, плани-схеми кладовищ) передбачалося передати на зберігання в архіви МВС-УМВС на правах цілком таємних документів. Від регіональних органів МВС-УМВС вимагалося не допускати використання територій кладовищ під сільськогосподарські та будівельні роботи без санкції на те союзного керівництва [12].

Протягом 1949-1950 рр. існуючі у Вінницькій області кладовища поступово були обстежені і певним чином упорядковані. Документи на кожне з них систематизувалися та у вигляді окремих справ передавалися до місцевих органів МВС. Однак реальний стан більшості із них виявився далеким від належного. У силу об'єктивних (погоднокліматичні) і суб'єктивних (псування населенням і домашньою худобою) чинників кладовища дуже швидко руйнувалися. У складній після воєнної ситуації, місцеві органи

МВС не встигали належним чином реагувати на данні явища. Про це свідчать архівні документи: «...Після розформування таборів для військовополонених нагляд за кладовищами військовополонених ніким не здійснювався, в результаті, останні на сьогодні знаходяться у незадовільному стані: заросли, могили зруйновані, надмогильні знаки не збереглися.» «... Кладовище табірної відділення № 2 табору № 253, розташоване у селі Гнівань Тиврівського району Вінницької області, на якому поховано 65 військовополонених. Із 65 могилок збереглося 23, а решта розорані під городні культури...»[3] Така ж доля спіткала й кладовище табірної відділення № 3 табору № 253 у селі Глухівці Комсомольського району та кладовище табірної відділення № 7 в місті Козятин Вінницької області. На початок 50-х рр. більша частина цих цвинтарів була розорана під городи. Дана тенденція призвела до того що на кінець 1951 р. три із восьми кладовищ Вінницької області перестали існувати.

Зважаючи на необхідність дотримання взятих на себе міжнародних зобов'язань і з метою відновлення хоча б частини цвинтарів, керівництво МВС СРСР у першому кварталі 1951 р. виділило кошти на відбудову й упорядкування кладовищ військовополонених та інтернованих. На потребу 19 областей УРСР Центральний фінансовий відділ союзного МВС перерахував 1014688 крб. Для виконання робіт із упорядкування кладовищ керівництво УМВС залучало в'язнів окремих табірних пунктів, укладало відповідні угоди з місцевими рай- комунгоспами, колгоспами, сільськими Радами, окремими підприємствами тощо. В результаті протягом квітня-листопада 1951 р. роботи на кладовищах було майже завершено. УПВІ МВС СРСР дозволило частину коштів, виділених для упорядкування цвинтарів військовополонених та інтернованих, витратити на організацію охорони останніх [4]. Надалі фінансування відновлювально-впорядкувальних робіт на кладовищах та оплата їх охорони сторожами із цивільних осіб стали більш менш регулярними. Для цього у видатковій частині бюджету МВС-УМВС навіть передбачили спеціальну статтю витрат (ст. 7).

Із ліквідацією у квітні 1953 р. структур по роботі з військовополоненими та інтернованими МВС-УМВС Української РСР усі функції ВВІ МВС (зокрема й нагляд за місцями поховань контингенту та координація робіт по підтриманню останніх у належному стані) були покладені на Тюремне управління міністерства [5]. Підтримувати існування кладовищ військовополонених та інтернованих, затрачаючи на це значні кошти, було для радянського керівництва непотрібною та обтяжливою справою. Саме тому, починаючи з 1953 р., МВС СРСР (узгодивши це питання із союзним Міністерством закордонних справ) вирішує надалі фінансувати упорядкування та охорону лише найбільших або добре збережених кладовищ. Так на потреби ТУ МВС Української РСР (по ст. 7) цього року було виділено 184000 карбованців, а це була лише п'ята частину коштів, перерахованих на упорядкування кладовищ 1951 року.

На початок літа 1953 р. переважна більшість місць поховань знаходилася або у занедбаному стані, або на межі остаточного знищення. Намагаючись виправити становище й виконати вказівки союзного керівництва з упорядкування місць поховань, Тюремне управління МВС Української РСР влітку-восени поточного року активізувало цю роботу. Було встановлено жорстку відповідальність керівників районних і міських відділів (відділень) МВС із забезпечення належного нагляду за станом кладовищ, виконанням їхніми сторожами власних договірних зобов'язань. Контролювати цю роботу мали особисто начальники Тюремних відділів і відділень УМВС областей. Використовуючи надані грошові фонди, УМВС 16-ти областей УРСР протягом травня-жовтня 1953 р. спромоглися відновити, упорядкувати та взяти під охорону 131 кладовище [6].

У 1954 р. загальні асигнування на потреби догляду й охорони кладовищ військовополонених та інтернованих союзне МВС відчутно скоротило. Цьогоріч ТУ МВС Української РСР для упорядкування найбільших цвинтарів одержало лише 45000 карбованців. Цю скромну суму МВС СРСР вимагало "... розподілити по областях..." Тенденція до скорочення чисельності охоронюваних місць поховань залишалася сталою й надалі. В результаті такої політики на території Вінницької області 4 кладовища були залишені без жодного догляду. Наслідком такого ставлення до питання поховань військовополонених та інтернованих вже найближчим часом стане їх повне зникнення.

3 березня 1958 р. на адресу міністра внутрішніх справ Української РСР О. Бровкіна з Відділу в'язниць союзного МВС надійшов директивний лист. У дописі повідомлялося, що в поточному році фінансово-плановим управлінням МВС СРСР на потреби утримання й охорони кладовищ військовополонених та інтернованих розташованих на території України виділялося 200000 карбованців. За рахунок цих коштів передбачалося здійснювати догляд за станом 62-х цвинтарів у 17 областях України, де були поховані понад 47000 осіб. Серед цих областей не згадувалася Вінницька обл. Стосовно решти кладовищ, що знаходилися на обліку УМВС (йшлося передусім про місця поховань із невеликою кількістю могил), то центральне керівництво вимагало обстежити їхній стан і, склавши відповідні акти, повідомити Тюремний відділ МВС СРСР про доцільність подальшого збереження останніх [87]. Наслідком проведеного обстеження стала ліквідація десятків кладовищ військовополонених та інтернованих. Спочатку, 18 липня 1958 р. ТУ МВС СРСР санкціонувало знищення 17 цвинтарів у Херсонській (1), Дрогобицькій (6), Харківській (3) та Дніпропетровській (7) областях, а вже 21 серпня отримали відповідний дозвіл на ліквідацію 12 кладовищ УМВС Київської (6), Вінницької (5) та Кримської (1) областей [8]. Як свідчить службове листування УМВС областей із Тюремним управлінням МВС республіки, до початку зими 1958-1959 рр. роботу з ліквідації місць поховань було завершено. Так начальник УМВС Вінницької області, доповідаючи про ліквідацію кладовищ військовополонених у Козятині, Глухівцях, Гнівані, Жмеринці та Гайсині 13 жовтня 1958 р. писав до МВС УРСР: "...Вказані кладовища зняті та ліквідовані, надмогильні горби зрівняні, розпізнавальні знаки й огорожі знищені, земельні ділянки передані місцевим органам влади по територіальності" [9]. Таким чином на кінець 50-х рр. на території Вінницької області залишилося лише 2 кладовища військовополонених, що входили до централізованого обліку і отримували фінансування держави аж до 1975 р. Це кладовища табірних відділень № 6 і № 4 табору № 253 у м. Вінниця. Однак після чергового скорочення централізованого обліку кладовищ в середині 70-х рр. і ці два кладовища військовополонених та інтернованих Вінницької області були ліквідовані.

Комплексне вивчення та аналіз джерельної бази досліджуваного питання засвідчує, що в реальній практиці системи військового полону існували суттєві розбіжності не лише з існуючими положеннями міжнародного гуманітарного права у цьому питанні, але й нормативними приписами влади щодо порядку здійснення поховання військовополонених. Основним чинником, який спонукав радянське керівництво до збереження та підтримання в належному стані поховань військовополонених та інтернованих, були міжнародні зобов'язання, що випливали з підписаної 1949 р. урядом СРСР Женевської конвенції про поводження з військовополоненими. Її учасником була також і Українська РСР. Після ліквідації режимних установ системи військового полону на території України, збережені місця поховань військовополонених та інтернованих були упорядковані та передані під нагляд місцевих органів МВС. Але ситуація, коли керівництво радянської

держави вбачало в місцях поховання військовополонених та інтернованих фінансовий і моральний тягар, створила умови, котрі спонукали керівництво відповідних органів якомога швидше зняти з балансу недоречні і проблемні об'єкти.

Простежена ситуація з поступовою ліквідацією відповідних кладовищ стала законо-мірним явищем в часи нехтування партійним апаратом виконанням міжнародних угод і конвенцій. В таких політико-правових умовах низка Вінницьких кладовищ припинила своє існування, та на завжди канула в небуття, не залишивши можливості вшанування загиблих їхніми родичами в майбутньому.

Джерела і література:

1. Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ГДА МВС України), ф. 7, оп. 1, од.зб. 725, арк. 23.
2. ГДА МВС України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 734, арк. 91.
3. Там само, ф. 45, оп. 1, од. зб. 226, прим. 146, арк. 1.
4. Там само, арк. 86.
5. Там само, ф. 46, оп. 1, од. зб. 196, арк. 2.
6. Там само.
7. Там само, од. зб. 617, арк. 5.
8. Там само, арк. 40-42, 238-239.
9. Там само, арк. 245.
10. Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 роках: Монографія – К.: Видавничий центр "Академія", 2002. – 128 с.
11. Лебедев В.Г. О судьбе захороненных иностранных военнопленных в России // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 1. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 138-144.
12. Левикін В.В. Про процес репатріації німецьких військовополонених з СРСР у 1945-1956 роках // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 2. – С. 190-199.
13. Левикін В.В. Перебування німецьких військовополонених у Радянському Союзі. Історіографія питання // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 114-124.
14. Потильчак О.В. Поховання іноземних військовополонених та інтернованих Другої світової війни в Україні. – К.: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2004. – 53 с.
15. Потильчак О.В. Поховання іноземних військовополонених Другої світової війни в Україні (50 – 70-ті роки ХХ ст.) // Історичний журнал. – 2004. – № 12. – С. 8-17.
16. Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.): Монография. – К.: Парламентское издательство, 2002. – 503 с.